

Dunin-Wąsowicz, Anna

Moduły pomiaru ról miejskich a chronologia lokacji : na przykładzie miasta Bielska

Rocznik Mazowiecki 13, 199-203

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Anna Dunin-Wąsowicz

Moduły pomiaru ról miejskich a chronologia lokacji (na przykładzie miasta Bielska)

Czwierć wieku temu Tadeusz Lalik wyraził opinię, że ośrodki miejskie na północnym Mazowszu, posiadające rozległe, stułanowe nadania ziemi, takie jak Pułtusk, Ciechanów i Przasnysz, przywilej lokacji miasta otrzymały późno, bo dopiero w XIV w. Starsze ośrodki natomiast posiadały znacznie mniej rozległą własność gruntową¹.

Bielsk, miasto posiadające stosunkowo niewielkie uposażenie w ziemię, bo 23 włóki miejskie i 4 wójtowskie, wykazane przez źródła XVI-wieczne² miał bardzo dawną metrykę osadniczą, gdyż jako wieś z kościołem, targiem oraz karczmą był wymieniony w uposażeniu mazowieckim klasztoru Benedyktynów w Mogilnie³. Jakkolwiek zachowane dokumenty dotyczące lokacji książęcego miasta Bielska są dosyć późne⁴, poświadczają one zapewne końcowy etap wielostopniowej lokacji miasta, charakterystycznej dla Mazowsza⁵. Na tym miejscu interesuje nas lokacja miasta w sensie przestrzennym, a więc albo „założenie nowej osady na surowym korzeniu, albo przekształcenie urbanistyczne dotychczasowej osady, zgodnie z zasadami średniowiecznej urbanistyki obszaru środkowej Europy”⁶. O tym, że przed przyjęciem prawa chełmińskiego mogło się rzucić ono innym prawem, zdaje się świadczyć nadanie miastu przez Zygmunta I w 1537 r. prawa magdeburskiego, po pożarze miasta (1518 r.), w którym spłonęły dokumenty prawa miejskiego⁷.

¹ T. Lalik, *Uwagi o rozwoju miast mazowieckich i Warszawy*, [w:] *Warszawa Średniowieczna*, z. 2, Studia Warszawskie, t. XXI, Warszawa 1975, s. 45.

² 23 mansi (1565 r.), Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego Oddział I (dalej: ASK O/I), ks. 42, 147; 4 włóki wójtowskie (1577 r.), ibidem, k. 478.

³ *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, pod red. A. Gieysztorą i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 112.

⁴ 1424 r. — *Dzieje Mazowsza...*, s. 291. Na istnienie wójta w Bielsku w 1368 r., tzn. przed wydaniem przywileju lokacji na prawie chełmińskim przez Siemowita III w 1373 r., wskazuje *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław 1980, z. 1, s. 11.

⁵ S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu XIV–XV w.*, „Przegląd Historyczny” 1964, t. LV, z. 2, s. 189.

⁶ B. Zientara, *Przemiany społeczne, gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta feudalne w Europie środkowo-wschodniej, XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Toruniu*, Toruń 1974, s. 7.

⁷ *Matricularum regni Poloniae summaria*, pod red. T. Wierzbowskiego (dalej: MRPS), t. IV, nr 18, 334.

Dla Bielska zachowały się bogate materiały kartograficzne i inwentarzowe dotyczące jego uposażenia w ziemię, a także oblaty transakcji gruntami mieszczańskimi, umożliwiające rekonstrukcję dawnych modułów pomiaru ról wójtowskich i kościelnych. Szczególnie cenny dla naszych celów jest plan wójtostwa bielskiego z 1819 r. (z zaznaczeniem na każdym mierzonym fragmencie ról ich powierzchni zarówno w miarach chełmińskich, jak i magdeburskich⁸, dane te z kolei umożliwiają precyzyjne odtworzenie wymiarów poszczególnych kawałków gruntu), a w połączeniu z informacjami inwentarza pomiarowego ról Bielska z 1786 r. również poznanie wielkości miar lokalnych. Inwentarz ten bowiem dokładnie opisuje poszczególne kawałki gruntu, w każdym z trzech pól miejskich za pomocą lokalnych miar (szerokość w prętach, łokciach i ćwierciach łokci; długość w stajaniach)⁹.

Na północ od Bielska, pod wsiami Girzyno i Zakrzewo leżało pole o jednolitej długości wynoszącej 9 stajań (tylko 12 sąsiadujących ze sobą działów w tym polu miało długość 8 stajań); na wschód od miasta, pod Ułtówem i Rudowskiem leżało drugie pole, którego role miały niejednakową długość, tj.: 6, 8 i 9 stajań; do tego pola należały przymiarki — krótkie role o długości od 1 do 3 stajań, określone w inwentarzu jako „krutycze”, a — w aktach transakcji gruntami — łacińską nazwą *breves*; na południe od miasta leżało pole ciągnące się od błot bielskich pod wsią Niszczyce na długość 10 stajań.

Wymierzone pola miały regularne kształty. Każde z nich było podzielone na 93 do 95 działów własności, określonych nazwą płos lub ról; bardzo rzadko natomiast w inwentarzu pomiarowym wystąpiła nazwa włóki lub półwłóczka¹⁰ i tym gruntom poświęcamy szczególną uwagę, starając się zrekonstruować na ich podstawie model lokalnej włóki¹¹.

W tym samym polu, role wójtostwa tej samej długości miały prawie dokładnie czterokrotnie większą szerokość niż „włóka”¹², co wydaje się prawdopodobne, ponieważ od końca XIV do XVIII w. źródła określają wielkość wójtostwa bielskiego na 4 włóki¹³. Powierzchnia wójtostwa w tym polu w momencie sporządzania inwentarza pomiarowego wynosiła 481 781,25 łok. kw. przy szerokości

⁸ AGAD, Komisja Rządząca Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), vol. 3, tabela: k. 225, plan wójtostwa: k. 251–252.

⁹ AGAD, Płocka grodzka obl. nr 29, k. 303v–313.

¹⁰ Ibidem, I pole k. 303v–306; II pole k. 306–310; III pole k. 310–313.

¹¹ Ibidem, k. 304, nr 9 — kościoła farnego półwłóczek (długość) staj 9, (szerokość) prętów 2, łokci 2, ćwierci [łokcia] 2; nr 14 — wielmożnego Józefa Zakrzewskiego podczaszowego włóka staj 9, p. 4, lok. 4: Podstawą tego modelu są dane określające wymiary włóki położonej w I polu, a mianowicie działu oznaczonego nr 14 (szerokość 4 p. i 6 lok. oraz długość 9 stajań lokalnych, ibidem, k. 303v), natomiast kluczem do rozwiązania miar lokalnych są wymiary części gruntów wójtostwa położone w I polu, pod Girzynem, na planie zachowanym w aktach KRSW z pocz. XIX w. (oznaczone literą C 1, o powierzchni 63 morg i 6 prętów kw. miary magdeburskiej wraz z łąką, lub 57 morg magdeburskich i 117 p. kw. samej ziemi ornej, co w przeliczeniu na miarę chełmińską wynosiło 26 morg chełm. i 44 p. kw. chełm., natomiast sama łąka liczyła 2 morgi i 121 p. kw. chełm., AGAD, KRSW, vol. 3, k. 251–252).

¹² AGAD, Płoc. grodz. obl. 29, k. 304v, W. Zakrzewskiego woytostwo, oznaczone nr 70, staj 9, p. 17, lok. 6.

¹³ 1373 r. — *Słownik historyczno-geograficzny...*, z. 1, s. 11; 1577 r., AGAD, ASK O/I, ks. 42, k. 478; 1697 i 1670 r. — oblaty z 1712 r., AGAD, Płoc. grodz. obl. 29, k. 301; 1738 i 1788 r., ibidem, k. 322.

działu 133,5 łok. (17 p. i 6 łok.) oraz jego długości równej 3608,8 łok. Natomiast pojedyncza włóka miejska Bielska, rekonstruowana na podstawie modelu miała wymiary 36 łok. szerokości (4 p. i 6 łok. do 7,5 łok.) i zapewne równo 3 600 łok. długości. Był to bardzo wąski, długi pas roli, w którym stosunek szerokości pola jednej włóki — ok. 20 m — miał się do długości gruntu jak 1:100. Długość pól, ciągnącą się ponad dwa kilometry (2073,36–2076,7 m) potwierdza odległość sąsiadujących z Bielskiem wsi, od których granic liczono pola miasta. W modelu włóki chełmińskiej natomiast, stosunek szerokości do długości gruntu w trzech polach wynosi zaledwie 1:10 (225:2250 łok.), w jednym polu 1:30 (75:2250 łok.)¹⁴. Ten niewątpliwie rzadki kształt lokalnej włóki bielskiej potwierdzają także akta transakcji gruntami Bielska z przełomu XVII i XVIII w., w których odnotowano: *mansum quatuor sulcorum estivalium in oppido Bilsk* oraz $\frac{1}{2}$ *mansi, alias duos sulcos in oppido Bilsk*, a więc stwierdzono, że pojedyncza, lokalna włóka ma szerokość 4 zagonów jarych, a półwłóczek 2 zagonów¹⁵.

Szerokość jednego zagona w Bielsku, przy znanej już nam szerokości włóki (36 łok.), wynosiłaby więc ok. 9 łok., czyli ok. 5 m. Badania archeologiczne opustoszałych, porośniętych obecnie lasem, czeskich średniowiecznych osiedli, wykazały, że ziemia orana była tam w wąskie, długie zagony o szerokości 5–6 m lub 5–12 m¹⁶. Polskie badania kształtu ról średniowiecznych na Pomorzu wykryły również rozłogi w postaci charakterystycznych, wąskich zagonów¹⁷.

Określenie zagonów w polach Bielska jako jare, daje nam podstawę do stwierdzenia, że włóka czterozagonowa stanowiła — przy rotacji trzyletniej, czyli trzech polach — $\frac{1}{3}$ część lokalnego łana pomiarowego, który dzielił się zapewne na 12 zagonów.

Wyniki analizy wymiarów ról są zaskakujące.

1) Brak jest modułów miar chełmińskich. Miara chełmińska, czyli pręt o długości 7,5 łok. nie był podstawą tego pomiaru, ponieważ szerokość poszczególnych ról w inwentarzu jest określona ułamkami pręta chełmińskiego, a nigdy (z wyjątkiem wymiarów placu rynkowego w mieście, mającego długość 26 prętów i szerokość 24 pręty)¹⁸ nie wystąpiły pełne wielokrotności tego pręta. Można przypuszczać, że rozplanowanie miasta z rynkiem jest dopiero współczesne lokacji na prawie chełmińskim, natomiast zaplecze rolne osiedla było rozmierzone wcześniej. W szerokości ról bowiem, odpowiadających jednostkom pełnego gospodarstwa (łanowych) równej 36 łok. w jednym, a 108 łok. w trzech polach, nie mieszczą się wymiary agrotechnicznych części włóki chełmińskiej

¹⁴ E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Rozprawy AU whf, seria II, t. XLV, nr 2, Kraków 1936, s. 28.

¹⁵ AGAD, Płoc. grodz. obl. 29, 1670 r. obl. 1701 oraz 1697 r., k. 298 i k. 301.

¹⁶ We wsi Štrenc na Morawach, V. Navrátil, *K povrchovému pruzkomu zaniklých stâedovekých osad a jejich plužin na jihozapadni Moravé*, [w:] *Historická Geografie*, t. XXV, 1986, s. 201–231; podobnie E. Černý, *Osady plužin zaniklých středovekých osad na Dražanske Vrchovine*, [w:] *ibidem*, t. XI, s. 195–204.

¹⁷ H. Szulc, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Geograficzne”, t. CXLIX, Wrocław 1988, s. 32.

¹⁸ Rynek mierząc od południa ku północy ma 26 p.; zaś od wschodu na zachód 24 p.; w środku tego rynku stoi kościół farny, AGAD, Płoc. grodz. obl. 29, k. 313–313v.

(szerokość morgi, czyli sznur chełmiński o długości 75 łokci, tj. 10 prętów chełmińskich) ani nawet łana teutońskiego (szerokość wiertela o długości sznura 45 łok., czyli 6 prętów po 7,5 łokcia). Moduł 108 łok. przypomina natomiast szerokość stajania opisanego w XVI w. przez Anzelma Gostomskiego¹⁹. Lokalne stajanie jako miara długości nie było stajaniem chełmińskim (225 łok.), lecz wynosiło aż 400 łok.

2) Suma gruntów należących do kościoła farnego we wszystkich trzech polach²⁰ wynosiła ok. 1 500 000 łok. kw., a więc powierzchnia roli była zbliżona do powierzchni łana królewskiego staropolskiego (1 470 000 łok. kw.)²¹. Oczywiście nie należy wnioskować na tej podstawie, że dawne „poświętne” kościoła bielskiego istniało w tej samej postaci i w tym samym miejscu od chwili nadania mu uposażenia. Zapewne w momencie lokacji i przestrzennego uporządkowania przestrzeni miejskiej, kościół otrzymał ekwiwalent dawnych gruntów w polach miasta, o powierzchni zbliżonej do pierwotnego nadania.

3) W polu leżącym na południe od Bielska, o długości 10 stająg, wydzielone role o szerokości 36 łok. stanowiące odpowiednik rocznej uprawy lokalnej włóki z pierwszego pola, miały długość 4 000 łok., natomiast powierzchnia ich (144 000 łok. kw.) stanowi dokładnie $\frac{1}{10}$ część powierzchni tzw. łana królewskiego weryfikowanego (1 440 000 łok. kw.)²².

4) Model włóki miejskiej Bielska, rekonstruowany na podstawie włóki wymierzonej w polu I, tzn. 36 łok. x 3 600 łok. ma powierzchnię 129 600 łok. kw. Modelowa, teoretyczna powierzchnia całego łana, obliczona w trzech jednakowej wielkości polach, stanowiłaby jej trzykrotną wielkość, czyli 388 800 łok. kw. Łan tej wielkości jest znany z XVI i XVII-wiecznych opisów pomiarów geometrycznych i ma bardzo dawną metrykę. Na Podgórzu dzielił się na 12 części o nazwie „prętów”, które — jakkolwiek miały inny kształt — można by uznać, za agrotechniczny odpowiednik 12 zagonów łana bielskiego²³. Występowanie w ziemi płockiej jednostek gospodarstw rolnych określanych jako małe włóki (obok włók wielkich) poświadczają rejestry poboru z XVI w., wymieniające *mansi minores et maiores* pod Sierpcem oraz dokumenty, które określają te *mansi* jako dwie wsie (zapewne miejskie) o nazwach: Wielkie Włóki i Małe Włóki²⁴.

¹⁹ A. Gostomski, *Gospodarstwo* (1566), wyd. S. Inglot, Warszawa 1951, s. 111, (z tym, że w modelu XVI-wiecznym składała się ona z 36 zagonów, każdy o szerokości 3 łokci; 36 łok. x 3 = 108 łok.).

²⁰ Podliczona została powierzchnia następujących działów oznaczonych jako własność kościoła farnego: w I polu — nr 9, 11, 16, 24, 69; w II polu nr 15, 18, 30, 32, 46, 57; w III polu nr 20, 25, 64, 66, 76, 78, AGAD, Ploc. grodz. obl. 29, k. 303v, 313.

²¹ A. Dunin-Wąsowicz, *Pomiary gruntu w Koronie w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1994, s. 72.

²² E. Stamm, *Miary powierzchni...*, s. 48. Ten sposób pomiaru mógł przywędrować na ziemię centralnej Polski z Brandenburgii, przenoszony za pomocą modułów miar pomorskich (mierzonych prętem o dł. 8 łok.: morga pomorska 300 p. kw. = 80 łok. x 240 łok. = 19 200 łok. kw.; 144 000 łok. kw.: 19 200 = 7,5 morg pomorskich), ale szerokość lokacyjnych pomorskich miar agrotechnicznych również nie daje się wpasować w wąski kształt zagonów bielskich.

²³ A. Dunin-Wąsowicz, *Pomiary gruntu...*, s. 74; E. Stamm, *Miary powierzchni...*, s. 61 (opis S. Grzepskiego 1565 r.) i s. 64-65 (opis J. Narońskiego 1669 r.).

²⁴ 1510 r. — „...in medietate oppidi Syeprcz, villarum Male et Wyelkye Wloky...” [zabezpieczenie sumy

5) Uprawdopodobnia hipotezę o wymierzeniu ról miasta Bielska za pomocą wzoru małych łąnów o wczesnej metryce. Fakt, że jak wspomniano wyżej, wielkość wójtostwa bielskiego, określona była przez źródła od końca XIV do początków XVIII w. na cztery łąny, natomiast pomiar wójtostwa miarą chełmińską, tzn. określenie jego wielkości we włókach chełm. w końcu XVIII w. wykryło zaledwie 2 włk., 25 morg i 6 p. kw. chełmińskich²⁵. Wielkość ta, przeliczona na łokcie kw. i podzielona na 4 łąny, daje powierzchnię jednego łąna, bliską rekonstruowanemu przez nas modelowi teoretycznemu małej włóki bielskiej.

6) Możliwość podziału rekonstruowanej włóki na mniejsze części agrotechniczne (czytelne w różnej długości prętach lub sznurach) typowe dla sąsiadujących z ziemiami polskimi regionów średniowiecznej Europy, mogą — teoretycznie — określić nam drogi recepcji tego wzorca pomiaru²⁶. Na tym miejscu ograniczymy się do stwierdzenia, że wąski i nadmiernie wydłużony kształt ról bielskich przemawia raczej za pomiarem przy pomocy wczesnych wzorów pomiarowych, których analogie w rozplanowaniu rozłogów wsi średniowiecznych odnajdujemy w krajach sąsiadujących z ziemiami polskimi (Czechy, Morawy) czy na Pomorzu w okresie przedkolonizacyjnym. Pozostaje jednak otwarte pytanie, czy recepcja tego wzoru nastąpiła bezpośrednio, w czasie kiedy wzór ten zaczynał funkcjonować w Europie środkowo-wschodniej jako łąn królewski, jeszcze przed wystąpieniem tam procesu kolonizacji na prawie zachodnim, czy przeniesiono ten model, już okrzepnięty w swojej formie na obcych ziemiach i wykorzystano we wsiach zakładanych na prawie niemieckim.

1 500 fl.] — MRPS, t. IV, nr 965 ; AGAD, ASK O/I, ks. 41, k. 97, (1531 r.): „ oppidum Szyepcz... mansi magni in Szyepcz XXX [niepewny odczyt — lub: XXII], m[ansi] locati... mansi parvi VIII mansi locati”; (1576 r.): „Parrochia Sieprcz. Circa oppidum magm et parvi mansi 10”, ibidem, ks. 43, k. 449v.

²⁵ AGAD, Płoc. grodz. obl. 29, k. 322v (1788 r.): „...iuxta commensurationem geometricam duos mansos, morgos viginti quinque et perticas quadratas sex...”.

²⁶ W omawianym wypadku mogły być to: sznur kw. czeski (o boku 36 lok.), czeskie jitro, holenderski bunt, niemiecki Juck i in. (A. Dunin-Wąsowicz, *Miary rolne i miary przestrzeni*, [w:] *Kościół, Kultura, Społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, pod red. S. Byliny, Warszawa 2000, s. 211 i 216–217). Określając kilka różnych wzorców i kilka różnych dróg, dają badaczowi do wyboru wiele możliwości: 1) przyjęcie prawdopodobieństwa recepcji wzoru starego, zaadaptowanego przez tradycję grup ludzkich zmieniających miejsce zasiedlenia, przenieszonego przez nie w ciągu „długiego trwania” — trudnego do określenia w czasie — za pomocą miar agrotechnicznych (korelacja miar powierzchni wysiewu i miar ziarna). Rozumiemy przez to, iż miary te ulegają jedynie zmianom pozornym, doprowadzającym do kształtowania się miar lokalnych, które zachowują pewne właściwości zapożyczonych miar obcych. Zachowują one strukturę pomiaru, operującą określonymi wielokrotnościami miar; przy zastosowaniu lokalnej miary długości zmieniają się jedynie wymiary i powierzchnia pola, ale nie kształt określonej jednostki miary; 2) wybranie identycznej nie tylko co do sposobu pomiaru, ale również co do wymiarów i wielkości powierzchni jednostki, jako zapożyczonego wzorca obcego; 3) wybór tych jednostek miar, których drogi dotarcia na określone obszary były poświadczane źródłowo jako najbardziej prawdopodobne (drogi osadnictwa, drogi przenikania prawa zachodniego, ustalenie konkretnych kontaktów, pochodzenie osoby zasadzcy, proveniencji osób związanych z instytucją kościelną lub klasztorną istniejącą na badanym terenie i in.).